

LANDSKAPS ARKEOLOGERNA

KULTURMILJÖVETARE OCH KUNSKAPSFÖRMEDLARE
I RIKSTÄCKANDE SAMVERKAN
www.landskapsarkeologerna.se

November 2012

Många kolbottnar och tjärdalar

Några reflektioner från sommaren 2012 om *Landskapsarkeologernas* arkeologiska utredningar

Det är främst Lennart, Ola och Sune vid våra kontor i Luleå, Hudiksvall och Osby som har utfört årets arkeologiska utredningar i fält. Till stöd har vi haft Lena som tagit stor del i fältförberedelser, redovisningar på kartor och rapportskrivande. En nyhet i år är att vi mer har inriktat oss på samarbetsprojekt inom gruppen. Fördelen med det är ökad flexibilitet vid projektgenomförandet, effektivare system för kvalitetssäkring och snabbare leveranser till kunderna.

Bilden ovan visar en halv kolbotten, skuren av en väg och därför tydligt framträdande med kvarvarande synlig kolstybb och karaktäristisk välvning. Bara i år har vi registrerat några hundra kolbottnar. Inkluderat tidigare fältsäsonger flera tusen kolbottnar! Stora, små, runda, fyrkantiga, uppbyggda, ingrävda, med eller utan stybbgropar runt om, med eller utan intilliggande lämningar efter kolarkoja, kort sagt med större variation än man kanske först tror.

Bilden ovan visar en oskadad kolbotten, ovanligt väl framträdande på bild. De flesta syns knappast på bild i den vegetation som oftast växer på och runt omkring. Många syns inte heller för ett otränat öga eftersom de har en förmåga att "gömma sig" i terrängen och vegetationen.

En annan kategori lämningar som ofta registreras vid våra utredningar är tjärdalar. Även här finns många varianter; stora, små, uppbyggda, ingrävda, rännformiga, runda, ovala, med eller utan uppbyggd kallmur för avtappningsrännan etc. Vidgar man begreppet till tjärframställningsplats finns ännu fler varianter, t.ex. tjärgropar, tjärhällar, tjärugnar. Samma sak med kolbottnar. Vidgar man begreppet till kolningsplats finns även kolningsgropar, kolugnar och kanske ytterligare varianter att registrera.

Intressant eller inte med kolbottnar och tjärdalar? Vem bryr sig? Endast nördar eller? Som så ofta blir frågor man sätter sig in i intressanta, och det gäller definitivt även för kolbottnar och tjärdalar! Ta t.ex. kolbottnarna och relatera dem till den järn- och annan metallhantering som allmänt nog uppfattas som väldigt intressant, med världsarv som Engelsberg och Falun, många byggnadsminnen i bruksmiljöerna, hyttmiljöer som fornvårdsobjekt, gamla och nya gruvor och inte minst teknikutveckling, ekonomisk tillväxt med export och välstånd i Sverige grundad på malm sedan åtminstone medeltiden.

Det största arbetet med järnhanteringen låg inte i gruvor och bruk. Det finns beräkningar som tyder på att uppåt 80 % av arbetet låg i kolningen och tillhörande transporter. Kolbottnarna utgör med andra ord basen och grunden till det ekonomiska välstånd som blev en följd av järnbruken under förindustrialismens och industrialismens tidevarv. Det var skogen och kolningen som begränsade expansionsmöjligheterna eftersom flera hundra kolmilor behövdes varje år. Följden blev att nya järnbruk under t.ex. 1700-talet anlades långt bort från gruvorna och de först tillkomna brukssamhällena, helt enkelt där skog och kolningsmöjligheter fanns.

Arkeologiska undersökningar av kolningsplatser visar att kolningsgropar var vanliga under yngre järnålder och att de sedan fortsatte anläggas i historisk tid. Från medeltid finns exempel på fyrkantiga liggmilor, varav de äldsta verkar ha varit något nedgrävda, dock inte lika djupt som kolningsgroparna. Det verkar vara oklart när man började anlägga milor på platta marken och flacka förhöjningar som var lättdränerade. Dateringar tyder på att runda resmilor blev mycket vanliga efter 1500-talet, men att de tidiga kan ha anlagts redan under vikingatiden eller åtminstone tidig medeltid. Fram till mitten av 1900-talet anlades främst liggmilor och resmilor, varav den runda resmilan blev den mest vanligt förekommande typen, men t.o.m. kolningsgropar av förhistorisk typ var i bruk ända in i 1900-talet.

Här en "vanlig" tjärdal, ingrävd som en rundad grop i en sluttning, med en upplagd vall kring kanten och en öppning i vallen ner till en liten grop där tjärtunnan stod och tog emot tjäran. Bilden från Lappland.

Här en tjärdal uppbyggd av stenar, också i en sluttning, här med en öppning i kallmur fram till platsen där tjärtunnan stod och samlade upp tjäran. Bilden från Hälsingland.

Det är Lena och Gerhard som tar sig en titt in i rännöppningen.

Här en tjärränna, 10-15 m lång och 1-2 m bred, med sidor infodrade av stenar. Tjärframställningen här gick så till att man gradvis flyttade en blåsbälg nedåt i rännan allteftersom tjärutvinningen pågick. Processen påskyndades med denna teknik jämfört med vanliga tjärdalar där veden låg och skötte sig själv när bränningen hade satts igång.

Denna tjärdal, i Småland, är ett fornvårdsobjekt. Överst ser man ett skyltställ med information producerad av Landskapsarkeologerna.

För tjärframställningsplatserna finns också en känd utveckling och kronologi, om än något oklar. Skriftliga källor visar att export av tjära var viktig sedan 1300-talet, till att börja med från södra Sverige upp till Gävle. Under 1600-talet var tjära en av landets ekonomiskt tre viktigaste exportprodukter och då även från Norrland (och västra Finland som ju då hörde till Sverige). Tjärdalar har sedan dess anlagts in i 1900-talet i kommersiellt syfte (och under senare årtionden som museal verksamhet vid hembygdsgårdar och liknande). I vissa bygder blev tjäran viktig som exportprodukt under 1700-talet och 1800-talet.

Före 1500-talet verkar det ha varit vanligt att långa tjärrännor byggdes i södra Sverige. Denna variant har funnits in i 1900-talet parallellt med runda gropar med kortare avtappningsränna som blev vanliga efter 1500-talet. Källorna är dock vaga och de arkeologiska undersökningarna mycket få. De som finns verifierar att tjärrännor fanns under medeltiden i södra Sverige och att runda tjärdalar blev vanliga senare. Men dessutom finns dateringar som tyder på att runda tjärdalar med avtappningsränna fanns redan under yngre järnålder eller åtminstone medeltid i södra och mellersta Norrland.

Det finns alltså tusentals kolbottnar och tjärdalar i landskapet. Från olika tider och med olika utseenden. Inom fornminnesinventering har de tidigare lågprioriterats. De har inte eftersökts systematiskt och inte heller registrerats trots att de påträffats. Anledningen är att det ansetts viktigare att registrera hyttplatser, husgrunder efter smedjor, gruvor och en rad andra typer av lämningar, inte minst förhistoriska gravar. Det har varit mer hanterligt att fokusera på kategorier lämningar där det funnits realistiska möjligheter att hinna med en mer systematisk registrering. Detta trots att medvetenhet hela tiden har funnits om tidssamband mellan t.ex. kolbottnar och järnbruk.

Följden har blivit att det dröjt innan registrering har kommit i gång och därmed frågan om de är "fasta fornlämningar" enligt kulturminneslagen eller "övriga kulturhistoriska lämningar". Fram till 1980-talet var det närmast en självklarhet att de inte kunde räknas som fornlämningar. Därefter har detta mer och mer ifrågasatts. I dag räknas tjärdalar generellt som fornlämningar i vissa län, men inte i andra län. För kolningen råder ännu större förvirring. Det som hänt är att Riksantikvarieämbetet har tappat kontrollen över att vara styrande i hur det nationella fornminnesregistret FMIS ska byggas upp. Varje län kan göra sina egna bedömningar. Och nästan ännu värre ur rättsäkerhetssynpunkt; om en tjärdal eller kolbotten är fornlämning eller inte beror i flera fall på VEM det är som registrerar.

Det är alltså mer eller mindre fritt fram för subjektivitet. De anvisningar som finns från Riksantikvarieämbetet säger att lämningar efter tjärframställning "registreras vanligen inte som fast fornlämning" men att tjärdalar "belägna i områden som sedan medeltiden utgjort viktiga produktionsområden för tjära" har registrerats som fornlämningar. För kolningsanläggningar gäller att lämningar efter kolningsgropar och liggmilor generellt ska vara fasta fornlämningar, men det ska inte lämningar efter resmilor vara. Det innebär att fyrkantiga kolbottnar ska vara fornlämningar men inte runda.

I dagsläget ställer rådande oordning till problem vid arkeologiska utredningar där kolbottnar och tjärdalar registreras och exploaterar vill veta vad som gäller. Och ännu värre skulle det bli om det utredningsförslag som nyligen tagits fram om ny Lag om Kulturminnen går igenom. Förslaget har sågats rejält av Riksantikvarieämbetet i sitt remissvar, men borde kunna aviseras ännu tydligare. I korthet går det liggande lagförslaget ut på att kolbottnar och tjärdalar från tiden före 1850 ska vara fornlämningar och att de från tiden efter 1850 inte ska vara det, utom om markägaren och andra vill

att de ska vara det. En omöjlighet att tillämpa i samband med t.ex. arkeologiska utredningar inför en exploatering.

Med den utveckling som faktiskt varit, med betydande kunskapsökningar rörande kolbottnar och tjärdalar, borde fokus vara att hitta former för att betrakta dessa som fornlämningar generellt. Det blir för godtyckligt att selektivt utse vilka som ska vara fornlämningar och vilka som inte ska vara det. I lagstiftningen skulle man hellre fokusera på hur vanligt förekommande fornminnen som kolbottnar bör hanteras i samband med skogsbruk och exploateringar. Kanske självklart att skyddet av en forntida grav ska vara starkare än för en kolbotten från historisk tid. Framtagande av den nya lagstiftning som behövs borde inriktas på hur man kan utforma skyddet av fornminnen selektivt, inte hur man ska utse vilka fornminnen som ska skyddas likadant och vilka som inte ska ha skydd alls.

Inom Landskapsarkeologerna försöker vi vid arkeologiska utredningar följa Riksantikvarieämbetets anvisningar, Länsstyrelsernas ställningstaganden när de anges samt eget omdöme. Men det är ingen enkel kombination. Vi vill ha kriterier och riktlinjer som är underbyggda av vetenskapliga resultat och av framväxande dokumenterad praxis grundad på kunskap och erfarenheter i fält.